

GESCHIEDENIS ZONDER PLAN

Naschrift bij *De vierde eeuw, of hoe het christendom staatsgodsdienst werd* en *De lange zevende eeuw, of hoe christendom en islam de macht verdeelden*

Sommige recensenten van *De vierde eeuw* en *De lange zevende eeuw* hebben opgemerkt dat de geschiedenis zoals ik die schrijf geen groots plan heeft. Ze hebben gelijk. Er is veel toeval in mijn boeken. En ik geef een grote verantwoordelijkheid aan mensen in belangrijke posities, want hun acties of niet-acties, in vrede en in oorlog, maakten soms alles anders.

Daar heb ik niet altijd zo over gedacht. Tijdens mijn middelbare-schooltijd nam ik afscheid van mijn gereformeerde opvoeding. Nee, dank u, dat was pijnlijk voor mijn ouders en mijzelf, maar het heeft geen blijvende trauma's opgeleverd. Ik bewaar goede herinneringen aan mijn calvinistische jeugd en ben nog steeds zeer geïnteresseerd in godsdienst. Zie mijn boeken. Na de middelbare school ging ik geschiedenis studeren en raakte ik ervan overtuigd dat ik als historicus een bijdrage moest gaan leveren aan de marxistische geschiedschrijving. We hebben het nu over de jaren zeventig van de twintigste eeuw. De bijdrage bleef beperkt tot enkele scripties en artikelen, want meteen na mijn afstuderen raakte ik in de kunsten terecht en werd ik voorlopig helemaal geen historicus, al ben ik de discussies en ontwikkelingen in het vak altijd goed blijven volgen. Bovendien begon ik afscheid te nemen van het marxisme. Ja, alweer een afscheid, zo blijft men aan de gang. Eigenlijk moet ik zeggen dat ik nu langzaam afscheid nam van elke wereldbeschouwing waarin een hogere macht de geschiedenis onafwendbaar voortduwt naar een ooit te bereiken einddoel, of die hogere macht nu God is of een door het marxisme opgespoorde historische wetmatigheid.

Daar was ik dan, toen ik na decennia in de kunsten besloot dat het tijd was voor het schrijven van historische non-fictie. Onderweg had ik mij al aan drie in het verleden spelende romans gewaagd, opgezet als drie manieren om 'een historische roman' te schrijven. Maar dat was dus fictie, en fictie is iets wezenlijk anders dan non-fictie. Wel was ik daarin teruggekeerd naar mijn eerste historische liefde, de oudheid, in dit geval de late oudheid. Door non-fictie te gaan schrijven werd ik dan eindelijk toch historicus, en een niet-marxistische bovendien. En zo gaf ik een beslissende rol aan individuele mensen. Ik schreef op dat oorlogen en zelfs veldslagen van maar een paar uur soms wel degelijk de geschiedenis van een heel land op de kop hebben gezet. En ik schreef, in plaats van hoofdstukken over 'de godsdienst' of 'de economie', ouderwets chronologische verhalen.

De chronologie

Om te beginnen mijn keus om mijn verhalen chronologisch te vertellen. Ik heb dat in *De vierde eeuw* en *De lange zevende eeuw* niet alleen gedaan omdat dat nou eenmaal prettig vertelt, en prettig leest, maar ook omdat je, vind ik, alleen op deze manier goed kunt laten zien dat wat achteraf onafwendbaar lijkt vaak nogal rommelig of toevallig tot stand is gekomen. Zeker de gebeurtenissen waarover ik ging schrijven zijn later zo tot onvermijdelijkheden verklaard dat nuchtere reconstructies op basis van de beschikbare bronnen uit de tijd zelf wonderen kunnen doen. Omdat om wat voor reden dan ook toen en toen dit of dat gebeurde, of niet gebeurde, werd het mogelijk dat later mensen dat of dit deden. Die nuchterheid is denk ik voor iedereen behulpzaam, ook voor wie wel in onvermijdelijkheid gelooft. Al denk ikzelf tegenwoordig dat de geschiedenis geen einddoel heeft, ik erken volledig het recht van anderen daar wel in te geloven.

Om misverstanden te voorkomen: ik bedoel niet dat er geen vooruitgang in de geschiedenis is. Natuurlijk bestaat er vooruitgang. Mensen leren en als het goed is geven zij wat zij hebben geleerd door aan de generaties na hen. Dat is een moreel, menselijk doel. Je hoort, vind ik, je ervaring beschikbaar te stellen en dat kan op vele manieren. Zoals door geschiedschrijving: de geschiedenis mag dan geen doel hebben, geschiedschrijving is zeer zinvol. We zijn er in de afgelopen duizenden jaren beslist op vooruitgegaan, we hebben veel bijgeleerd. Maar vooruitgang door ervaring is geen

automatisme, het kan ook misgaan, er kan ook achteruitgang zijn. Je hoeft maar naar juist de late oudheid en de vroege middeleeuwen te kijken, naar de technologische en andere achteruitgang door het verval van het Romeinse rijk. Of er is vooruitgang op het ene gebied en tegelijkertijd stilstand of achteruitgang op het andere.

Terug naar de onvermijdelijkheden. In *De vierde eeuw* noemde ik als belangrijk voorbeeld de visie van bisschop Eusebius van Caesarea die vervolgens ook de visie van de christelijke kerk werd. In de eerste eeuwen van het christendom hadden de christenen zich afzijdig gehouden van de Romeinse staat, de Romeinse staat en de christenen waren vreemden voor elkaar die elkaar principieel wantrouwden. Toen keizer Constantijn die later de Grote ging heten opeens verklaarde dat Romeinse burgers gerust ook christen konden zijn, en helemaal nadat hij de christelijke kerk ging begunstigen zij het zonder op te treden tegen de niet-christenen, moesten de christenen hun houding tegenover de Romeinse staat opnieuw bepalen. In die nieuwe situatie formuleerde Eusebius het geloof dat het Romeinse rijk door God was gesticht om als heidens rijk de wereld te veroveren en zo toegankelijk te maken voor christelijke bekering, waarna het Romeinse rijk een christelijk rijk onder een door God aangewezen christelijke keizer zou worden. Die visie heeft een enorme invloed gehad, ik kan mijzelf deze kijk op de geschiedenis nog goed uit mijn eigen jeugd herinneren. Ik denk dat ik in *De vierde eeuw* heb laten zien dat het op allerlei momenten ook heel anders had kunnen gaan. Dat begon al vóór Constantijn: het Romeinse rijk had gemakkelijk kunnen ondergaan in de crisis van de derde eeuw, dat scheelde maar weinig, en dan was er helemaal geen Romeins rijk meer geweest, laat staan een christelijk Romeins rijk. Maar het ging niet anders, wat uiteraard ook kan worden opgevat als bewijs dat Eusebius gelijk had in zijn geloof.

In *De lange zevende eeuw* is het vergelijkbaar. De nuchtere chronologie laat zien dat eerst een 'slechte keizer' een burgeroorlog in het oostelijke Romeinse rijk veroorzaakte die de Perzen in staat stelde Syrië, Palestina en Egypte te veroveren, en velen moeten toen hebben gedacht dat die landen voor altijd Perzisch zouden blijven. Maar vervolgens krabbelden de Romeinen op en putten de Romeinen en Perzen elkaar in een verwoestende oorlog zo uit dat ze krachteloos waren toen precies op dat voor hen verkeerde moment de Arabieren binnenvielen. Daartegenover staat het geloof van zowel moslims als christenen dat dit alles helemaal geen toeval was maar goddelijke wil, goddelijke beloning of juist straf.

Anekdote. De meeste recensenten van *De vierde eeuw* in christelijke bladen lieten zich niet afschrikken door mijn 'het had ook anders kunnen gaan', ze namen het historische verhaal over de politieke opkomst van het christendom serieus als precies dat: geen theologie maar geschiedenis. Dat vond ik een mooie openheid. Ik merkte dat sommige niet-christenen er meer moeite mee hadden en volhielden dat het christendom onvermijdelijk de staatsgodsdienst van het Romeinse rijk was geworden, en wel omdat het Romeinse rijk bijna failliet was en hard toe aan een nieuwe staatsgodsdienst. Dat vond ik verrassend. Er nog van afgezien dat ik in het boek had betoogd dat het Romeinse rijk in de vierde eeuw net de crisis van de derde eeuw had overwonnen en helemaal niet bijna failliet was.

Er zijn trouwens ook schrijvers die vanuit een christelijk standpunt denken dat het anders had *moeten* gaan, vanuit hun overtuiging dat de politieke machtspositie nadelig is geweest voor het christendom omdat het christendom daardoor van karakter is veranderd. Dat *moeten* lijkt mij een theologisch argument, volkomen legitiem binnen een theologische discussie, maar niet een argument voor geschiedschrijvers.

Oorlog en veldslagen

Dan over oorlogen en veldslagen. Ik heb de rol daarvan lang onderschat. Zoals zovelen verzette ik mij tegen de ooit traditionele bewondering voor generaals en hun aandeel in de wereldgeschiedenis, waarbij het hielp dat het marxisme een visie op de geschiedenis bood waarin alles om de maatschappelijke structuur draaide en waarin veldslagen, of zeeslagen en later ook luchtslagen, bloedige maar verder betekenisloze incidenten waren die de gang van de geschiedenis nooit

werkelijk konden beïnvloeden. Al traden oorlogen, omdat ze de stabiliteit doorbraken, in deze visie eveneens op als kraamkamers van de revolutie. Dat leek mij ook toen al een niet helemaal consequente gedachtegang.

Hoe ik die rol tegenwoordig zie heb ik bijvoorbeeld opgeschreven in het verhaal in *De vierde eeuw* over de slag bij Hadrianopolis in 378 na Christus. Als ik mijzelf mag citeren: 'Er zijn vaak genoeg legers met elkaar slaags geraakt zonder dat er ook maar iets door veranderde, behalve dan voor de gesneuvelde en verminkte soldaten en hun geliefden en families, of voor de omwonenden. Maar er waren van die dagen of uren waarin door militaire kracht of onkunde, moed of lafheid, geluk of pech, staten zijn gered, vernietigd of in een andere richting geduwd.' Sommige alles veranderende slagen, kan ik er nog aan toevoegen, hadden door de verliezende partij gemakkelijk vermeden kunnen worden, maar ze werden doorgezet door aanvoerders die dachten dat ze alles onder controle hadden en toen opeens de controle kwijtraakten. Oorlog is ellende maar om goed oorlog te kunnen voeren is deskundigheid nodig. En dapperheid. Ik heb lang gewoond in het gebied waar in 1944 de slag om Arnhem werd uitgevochten. Bij de herdenkingen liep vaak een doedelzakeenheid langzaam over de brug die toen net eentje te ver bleek. 'Dat is muziek,' hoorde ik een paar keer ouders aan hun kinderen uitleggen, 'om de vijand schrik aan te jagen.' Nee, dacht ik, die muzikanten bliezen tijdens veldslagen de lucht in hun doedelzak en sloegen op hun trommels om de mannen en jongens in hun eigen uniformen te helpen hun angst te overwinnen, ze musiceerden om hun eigen soldaten de moed te geven tegen elke natuurlijke neiging in toch steeds weer een stap vooruit te zetten. Wordt de muziek daardoor minder mooi? Wreder misschien. Mooi met een wrede bijklank.

In perioden van vrede kan het lijken of oorlog en veldslagen van het verleden zijn, maar perioden van vrede zijn tot nog toe ook altijd weer een keer opgehouden. In stabiele tijden kun je gemakkelijk denken dat militaire kracht niet belangrijk meer is. Maar de wapens zijn er wel, en in instabiele tijden is het beslissend, tussen staten en binnen staten, hoe goed de wapens zijn en wie ze in handen heeft. En wie de meest deskundige leidinggevenden heeft en wie op het juiste moment moed vertoont. Ook het Romeinse rijk had in stabiele periodes het burgerlijke en militaire bestuur streng van elkaar gescheiden, zonder mogelijkheid voor de militaire bestuurders om zich te bemoeien met het burgerlijke bestuur tenzij op bevel van de keizer. Het Romeinse rijk had verscheidene van die stabiele periodes, saai voor sommigen die toen leefden en gelukkig voor velen. Maar dan eindigde de stabiliteit weer en kregen de generaals weer de macht. Wat soms goed uitpakte als de betreffende generaals verantwoordelijke mensen waren met respect voor de burgerlijke orde van het Romeinse rijk, maar daar waren de burgers dan wel van afhankelijk.

En zo heb ik in mijn boeken, waarschijnlijk tot verontwaardiging van degene die ik ooit was als hij er zich nog mee had kunnen bemoeien, veel geschreven over oorlogen en veldslagen en hun soms enorme consequenties, ook voor de positie van godsdiensten.

De rol van personen

Tot slot over de beslissende rol die ik aan individuele mensen geef en in het bijzonder aan mannen met hoge functies.

Tijdens mijn studie legde ik een mondeling tentamen in de theoretische geschiedenis af bij Frank Ankersmit die toen nog op weg was internationaal beroemd hoogleraar te worden. Ik had een boekje van de negentiende-eeuwse Russische marxist Plechanow over de rol van personen in de geschiedenis op mijn lijst gezet. Het lijkt mij sterk dat mijn examinerator Plechanow ooit als een lievelingsschrijver heeft beschouwd, maar hij nam mijn keus serieus en zaagde mij heel vriendelijk net zo lang door tot ik moest erkennen dat er zich omstandigheden kunnen voordoen waarin personen, anders dan Plechanow meende, wel degelijk beslissend kunnen zijn. Het is een beetje laat, dat tentamen moet in de tweede helft van de jaren zeventig zijn geweest, maar ik wil Frank Ankersmit bij deze bedanken. Ook trouwens voor zijn sportiviteit om mij ondanks alles een mooi cijfer te geven.

Ik zou het nu veel sterker zeggen. Personen en persoonlijkheden zijn vaak beslissend, en uiteraard helemaal als ze op wat voor manier dan ook op belangrijke en beslissende posities terecht zijn gekomen. Romeinse keizers waren bij uitstek belangrijk en beslissend, zo was het rijk ingericht. Het hervormde laat-Romeinse rijk dat zich aan de crisis van de derde eeuw had ontworsteld was een sterkere staat dan het 'klassieke' Romeinse rijk van de republiek en het vroege keizerrijk, met voor het eerst 'modern' lijkende staatsinstellingen zoals een goed georganiseerd ambtenarenapparaat, bevolkt door, meestal, op deskundigheid geselecteerde ambtenaren. Dat apparaat kon ook onder zwakke keizers redelijk goed blijven functioneren, zolang er in het apparaat kundige leidinggevendenden waren die door de keizer niet al te veel werden tegengewerkt. Maar keizers hadden de machtspositie om foute beslissingen met grote consequenties te nemen, domheden met enorme gevolgen te begaan of zich te ontpoppen als, om opnieuw de term uit de Chinese geschiedschrijving te gebruiken, 'slechte keizers'. Ik heb de verhalen in mijn boeken niet alleen gegroepeerd rond keizers en enkele andere machthebbers omdat je op deze manier de mensen met al hun ambities en problemen zo dichtbij kunt halen als de bronnen maar toelaten, juist de mensen over wie er soms nog wel bronnen uit de tijd zelf zijn, maar ook omdat het voor de geschiedenis vaak zo beslissend was wat zij deden. Of niet deden.

Dat is dus heel oneerlijk voor de mensen over wie er weinig of geen bronnen zijn. Terwijl die mensen wel degelijk zeer beslissend kunnen zijn geweest, ook voor de verhouding tussen staat en godsdienst. De mensen die ik zo oneerlijk heb behandeld zijn vele mannen, op hoge en lage posities, maar vooral veel vrouwen. Uit de vierde en helemaal de zevende eeuw zijn zo weinig bronnen overgebleven dat ik met grote regelmaat over zelfs het leven van de meest bekende keizers of kaliefen moest zeggen: 'we weten het niet'. Terwijl simpel nadenken natuurlijk tot de conclusie leidt dat ook de krachtigste machthebbers beïnvloed moeten zijn geweest door de mensen in hun directe omgeving, niet in de laatste plaats vrouwen, en dat vele mannen en vrouwen hun eigen machtsposities moeten hebben gehad. Soms laten de bronnen toe dat je sommige van die vrouwen en mannen met hun eigen ambities en problemen wel even kunt zien, en kunt laten zien. Zo heb ik in *De vierde eeuw* geprobeerd recht te doen aan Fausta, de echtgenote van Constantijn de Grote die al de belangrijkste keizerin in generaties was en onderweg leek naar nog meer macht, tot ze in opdracht van haar man om onduidelijke redenen werd vermoord in een Romeins badhuis. Was ze kundig? Sympathiek? Ik heb geen idee. Ze lijkt mij, al kan ik er volledig naast zitten, een vrouwelijke Icarus die net even te hoog wilde vliegen. In *De lange zevende eeuw* heb ik mijn best gedaan om Martina haar plek te geven, de tweede echtgenote van keizer Herakleios die met hem meeding op de expedities tot diep in het Perzische rijk en bij vele en vanaf een zeker moment zo ongeveer alle grote beslissingen aanwezig moet zijn geweest. Natuurlijk was zij belangrijk, er is alleen zo weinig van terug te vinden. Ook over Herakleios zijn niet veel bronnen uit de tijd zelf bewaard gebleven, maar van Martina hebben we bijna alleen het overgeleverde beeld van een alom gehate keizerin die op de dood van haar man wachtte om zelf de macht te kunnen grijpen. Dat beeld komt van degenen die haar hebben verminkt en verbannen, het moet op zijn allerminst ingewikkelder hebben gelegen. Wie non-fictie schrijft komt hier al snel bij de grens van wat je nog kunt zeggen en moet het verder overlaten aan de schrijvers van fictie.

Ondanks de beperkingen van de bronnen heb ik geprobeerd het over mensen te hebben. Die meestal ook maar hun best deden in de door hen aangetroffen omstandigheden. En die door elke actie de ruimte voor latere acties, van henzelf of anderen, groter of minder groot maakten. Zij lijken misschien ver weg, in het vreemde land van een lang voorbij verleden, maar wie probeert goed te kijken ziet dat ze daar in hun eigen land toch ook behoorlijk dichtbij zijn. Wat zij deden of niet deden heeft henzelf, hun omgeving en de wereld een richting uitgestuurd, zodat wij nu zijn waar wij zijn. Zoals wat wij doen of niet doen weer invloed heeft op de wereld en de geschiedenis van de mensen die na ons komen. En zo zal dat doorgaan, zonder einddoel maar wel met hopelijk hier en daar vooruitgang, eindeloos zolang als er mensen zijn. Dat scheidt een band.